

ΥΠΑΡΧΕΙ ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΔΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΜΥΘΟΠΟΙΗΣΕΙΣ; ΜΕΡΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΣΕ ΠΕΖΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΡΑΓΑΤΣΗ

Το 1993, ένας από τους πολύλογους συγκριτοφιλολόγους που έχουν κατακλύσει εδώ και καιρό την πανεπιστημιακή πιάτσα και τη διεύθυνση αθηναϊκών εκδοτικών σειρών έβραζε στην εντελώς τελευταία θέση των κατά τη γνώμη του προτεραιοτήτων του Δημήτρη Ροδόπουλου (Μ. Καραγάτση), ήτοι στο τρίτο και τελευταίο σκέλος της πέμπτης και τελευταίας «ελάσσονος περιοχής του ψυχισμού και της κοσμοαντίληψης» του, όπως τη χαρακτήριζε, «την αγάπη του για τους τόπους, μια αγάπη που δεν πρόκειται να ατονήσει ποτέ μέσα στο έργο του», προτού βιαστεί να προσθέσει: «Στην αγάπη του αυτή για τους τόπους δεσπόζουσα θέση κατέχει το θεσσαλικό τοπίο». Ποιες ήταν αυτές οι πέντε «περιοχές» και τα «σκέλη» τους; «1) Η στάση του [Καραγάτση] απέναντι στον εαυτό του: μορφές της αυτοανάλυσης και αυτοσυνειδησίας του. 2) Η στάση του απέναντι στον έρωτα και στις γυναίκες. 3) Η στάση του απέναντι σε προβλήματα μεταφυσικής και ιδεολογίας. 4) Η στάση του απέναντι στη λογοτεχνική δημιουργία. 5) Η στάση του απέναντι στην κοινωνία, τους θεσμούς, και τους τόπους».¹

Δεν έχω καμιάν όρεξη να προσεγγίσω εδώ τον Καραγάτση μέσα από τέτοιες ταξινομήσεις και κρυπτοαξιολογικές διαβαθμίσεις, που θυμίζουν άτσαλες αντιγραφές είτε των μεγάλων και δύσκαμπτων σικελιανικών συλλήψεων-κατασκευασμάτων των πέντε Συνειδήσεων (και των συνοδευτικών τους, ακόμη πιο δύσπεπτων άρθρων και άλλων πεζών) είτε της μάταιης όσο και καλοσχεδιασμένης, ασφαλώς, προσπάθειας όσων θέλησαν να ιεραρχήσουν τις ανθρώπινες τραγωδίες και τραγικωμωδίες και τις θείες κωμωδίες μέσα σε κύκλους, σφαίρες ή χωνιά, όρθια ή αντεστραμμένα. Για τον λόγο αυτό η δική μου εισήγησή² θα είναι πλήρως εμπειρική, αφήνοντας τις φιλοσοφικές και εσχατολογικές τοποθετήσεις για τους μυθολόγους και θεολόγους της φιλολογίας.

Ας ξεκινήσουμε πρώτα από την επίσκεψιν των ιδίων των κεμένων: το υλικό των κύριων «θεσσαλόθεμων» κεμένων του Καραγάτση (πυκνών, ουσιαστικά, μόνο στην περίοδο 1926-1938, αφού οι άλλες, σκόρπιες αναφορές ή αναδιπλώσεις στην περίοδο 1941-1948 είναι λίγες, πολύ περιορισμένες σε έκταση ή αφορούν οψίγονες προσωπικές αναμνήσεις, ιδίως από τη στρατιωτική

του θητεία) δίνει την εξής εικόνα (ελλιπή, φυσικά, στην κατάστρωσή της, αφού μας λείπει ακόμα τόσο μια έκδοση Απάντων - ή, έστω, Ευρισκομένων - Καραγάτση όσο και ένα αξιοπρεπές αναλυτικό Χρονολόγιο Καραγάτση):

1. «Χαχ! Θεσσαλική ιστορία» (Μάιος 1926, αθησαύριστο σε συλλογή: Λάρισα: μοιάζει με τα «Ο ξεπεσμένος δερβίσης» του Παπαδιαμάντη: παραλλαγές, στο *Αίμα χαμένο και κερδισμένο*, 1947 και στο «Ο τρελός με τα κουδούνια» της συλλογής διηγημάτων *Η μεγάλη λιτανεία*, 1954).
2. «Επαρχιώτικη ιστορία» (Ιούλιος 1926, αθησαύριστο σε συλλογή: σχεδόν καρυωτακικό: Βόλος);
3. «Εγώ μικρός, με μένα και τη θάλασσα» (1927, αθησαύριστο σε συλλογή: ίσως Ραψάνη, αλλά μόνο στο αρχικό τμήμα).
4. «Η κυρία Νίτσα» (1927, μέσα στη συλλογή διαφόρων *Οι θεότητες του Κοτύλου και άλλα δώδεκα διηγήματα*, 1929: Ραψάνη).
5. «[Η Αννούλα]» (1927, αθησαύριστο σε συλλογή: θεσσαλικό χωριό - Ραψάνη; - και Λάρισα).
6. «Το Μπουρίνι» (1928, ενσωματωμένο στη σειρά *Το συναξάρι των αμαρτωλών*, 1935, αναδημ. το 1943, ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Το μεγάλο συναξάρι*, 1951: κοιταγμένο από την κριτική ως τώρα πιο πολύ μέσα από τα «δίοπτρα» του νατουραλισμού: Κιριλάρ / Ορμάν Μαγούλα).
7. «Το Αρχοντικό» (1928, ενσωματωμένο στη σειρά *Το συναξάρι των αμαρτωλών*, 1935, και τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Η μεγάλη λιτανεία*, 1956: Πυργετός).
8. «Από το ημερολόγιο του Κωστή Ρούση» (1928, ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Το μεγάλο συναξάρι*, 1951: μόνο το αρχικό, μα μεγαλύτερο μέρος, εγγραφές από 12.9.1905-12.11.1906: αφηγητής δάσκαλος σε ορεινό θεσσαλικό χωριό = μάλλον Ραψάνη).
9. «Από τη ζωή του Μιχάλη Ρούση» (ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Νυχτερινή ιστορία*, 1943: σχεδόν πλήρης απροσδιοριστία χώρου και χρόνου, αλλά μάλλον Ραψάνη).
10. «Αναμνήσεις από τη Μοίρα» (1928, α' δημοσ. 1949: Τύρναβος).
11. *Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν* (1933: Λάρισα και περίχωρα).
12. «Νυχτερινή ιστορία» (1935, ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Νυχτερινή ιστορία*, 1943: κοιταγμένο από την κριτική ως τώρα πιο πολύ μέσα από τα «δίοπτρα» του νατουραλισμού: παραγκουνοχώρια Λάρισας, Νυχτερέμ, Πυργετός, Τσαΐρια).
13. Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από τη Θεσσαλία («Ερχομός», «Λάρισα», «Ο κάμπος και οι άνθρωποί του», «Όλυμπος και Κίσαβος», 15-19.5.1938, ενσωματωμένες τελικά στην έκδοση της *Καραγάτσης*, Μ. 2002α, α' έκδ. 1991).
14. «Με τον Καραβέλη στον Όλυμπο» (δεκαετία του 1940 (:); Ραψάνη).
15. «Μπαρκάρισμα για τα Κύθηρα» (ίσως ύστερα από το 1944, ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Το νερό της βροχής*, 1950: Τρίκαλα).

16. «[Στρατιωτική θητεία] (1948, αθησαύριστο σε συλλογή: Τύρναβος);»
 17. *Ο μεγάλος ύπνος. Μυθιστόρημα* (1948).

Μικρότερες ή μεταφορικές αναφορές:

18. «“Λειτουργία σε λα ύψεις”» (ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Νυχτερινή ιστορία*, 1943: εναρκτήρια σκηνή στη Ραψάνη);
 19. «Μπουχούνστα» (1945, ως «παραλειπόμενο» του *Συνταγματάρχη Λιάπκιν*, και μόνον ως προς την αρχή του: ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Το μεγάλο συναξάρι*, 1951: Μεγαλοχώρι Τρικάλων);
 20. *Ο Γιούγκερμαν και τα στερνά του*, τ. 2 (1941: ελάχιστα, κυρίως για τη Λάρισα και ορισμένα επιφανή στοιχεία του θεσσαλικού τοπίου).

Επίσης, αν και ιδωμένοι από απόσταση, χώροι (στεριάς και θάλασσας) και άνθρωποι της Θεσσαλίας ανιχνεύονται και στα διηγήματα:

21. «Ρεστία» (ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Νυχτερινή ιστορία*, 1943: Τσάγεζι; Αιδηψός);
 22. «Οργή» (ενσωματωμένο τελικά στη συλλογή διηγημάτων *Νυχτερινή ιστορία*, 1943: Πήλιο);

Πιθανές αναφορές και στο διήγημα:

23. «Η ζωή (Η γερωντοκόρη με τα διάφανα χέρια)» (Αύγ. 1926, α' δημοσ. 1934, αθησαύριστο σε συλλογή: Λάρισα);

Ας προχωρήσουμε τώρα σε μια πρώτη διαπίστωση, που μας χρειάζεται από την αρχή, για να δοθεί ένα χρήσιμο φόντο στη διερεύνησή μας.

Η νεοελληνική γραμματεία δεν περίμενε, βέβαια, το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 και τον Καραγάτση, για να δώσει ενδιαφέρουσες λογοτεχνικές ή κριτικές «αναπαραστάσεις» είτε αναλύσεις της θεσσαλικής ανθρωπογεωγραφίας, άρα το πλαίσιο αυτό είναι απαραίτητο για να συζητηθεί το καθαυτό ζήτημα που εγείρει η εισήγησή μας.

Δεν είναι στόχος μου εδώ να θυμίσω μερικά από τα ομόλογα, πολύ παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής γραμματείας, τόσο της λεγόμενης «προσωπικής» όσο και της λεγόμενης «δημοτικής» λογοτεχνίας, ιδίως της οθωμανοκρατίας (π.χ. δημοτικά τραγούδια περιόδων ήδη πριν από τα τέλη του 18ου αι.). Μα ούτε είναι στόχος μου – ακόμη και αν έθετα απώτερο όριο έναρξης της επισκόπησης το 1789 – να πω περισσότερα και για την αμέσως επόμενη περίοδο, παρά μόνο μνημονεύοντας απλώς τη γεωγραφική και οικονομικοπολιτισμική μέριμνα των Δημητριάων (Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά, *Γεωγραφία νεωτεριχή...*, 1791), τις χαρτογραφικές νοσταλγίες και τα ονειρικά ινδάλματα του Ρήγα Βελεστινλή, τις ανθρωπολογικές αιχμές του εμπαιθέστατου Ραφανιώτη Διονυσίου Πλαταμώνος (*Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας*, 1793) και του Χριστόδουλου Ευσταθίου Παμπλέκη (*Απάντησις ... προς τους αυτού άφρονας κατηγορούς, επονομασθείσα Περί θεοκρατίας...*, 1793), τον

ρεαλιστικό καμήλο του Γιάννη Βηλαρά και των δημοτικιστών αλληλογράφων του (ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει ο Λαρισινός Ιωάννης Οικονόμος-Λογιότατος, συγγραφέας και της *Ιστορικής τοπογραφίας ενός μέρους της Θεσσαλίας ή Ιστορικής τοπογραφίας της τωρινής Θετταλίας*, 1817).³

Τέλος, δεν είναι στόχος αυτής της εισήγησης ούτε και το να θυμίσει πως η Θεσσαλία αποτέλεσε σταθερό επίκεντρο τμήματος της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της περιηγητικής-ταξιδιωτικής προσοχής και ύστερα από την Επανάσταση του 1821 ως την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος το 1881 (Σολωμός, «Ο Ανατολικός Πόλεμος», ύστερα από τον Φεβρ. του 1854)⁴ Βασιλης Νικολαΐδης, γαλλόγλωσσο οδοιπορικό του 1859, κ.ά. πολλοί), αλλά και μέσα στο διάστημα από το 1881 κ.ε., μέσω των αναταράξεων που έφεραν διαδοχικά ο συφοριασμένος Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, η αγροτική αναταραχή και η εξέγερση του Κιλελέρ (= Κυψέλης) 1910), ο νικηφόρος Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913) και η εγκατάσταση προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, κυρίως από το 1923-1924 κ.ε.: Κ. Παλαμάς, «Πατρίδες» (1895), αριθ. 7: «κ' η Θεσσαλία σκορπίζει μια ξανθή ομορφάδα», «Συναπαντήματα με την δυστυχίαν», 1897, *Η Φλογέρα του Βασιλιά* (1910), αρχή Πέμπτου Λόγου [«Η δόξα του θεσσαλικού κάμπου. Η Φλογέρα, στοιχειωμένη πάντα, μνημονεύει την εμφάνιση του Φάουστ, μαγεμένου από την Ελένη, με τη μυθική του ακολουθία, στα θεσσαλικά χώματα. Οι τόποι με την παράδοση και με την ιστορία τους»]. *Η Πολιτεία και η Μοναξιά* (1912), αριθ. 5 του Έχτου Βιβλίου: Στη χώρα που αρματώθηκε (Οχτώβρης-Νοέβρης 1912). Γρυπάρης, «Πανικός» των *Σκαραβαίων* (μετά το 1893). Α. Καρκαβίτσας, περιηγητικά κείμενα και νουβέλα *Ο ζητιάνος* (1895-1896, δημοσ. 1896 [Νυχτερέμ]). Κ. Π. Καβάφης, «Θεσσαλία» (Ιούλ. 1905, παλιότερη μορφή του «Ιωνικών» του 1911).⁵ Σικελιανός, πενταμερές ποίημα «Θεσσαλία» των *Επίνικων*, Α' (15.11.1912).⁶

Όσο κι αν μπορεί να φαίνεται παράξενο σε μερικούς, όλη αυτή η λογοτεχνική γενεαλογία αποτελεί τον έναν από τους απαραίτητους παράγοντες (ή το ένα από τα «κρατούμενα») για τον καθορισμό τού τί είναι πρωτότυπο και νεόκοπο και τί επαναλαμβανόμενο και ξανακοιταγμένο, τί καθαυτό ρεαλιστικό και εξειδικευμένο και τί μυθοποιητικά στερεοτυπικό και γενικευτικό σε αρκετά από τα «θεσσαλόθεμα» κείμενα του Καραγάτση, που, όπως είδαμε, ξεκινούν από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, κορυφώνονται στη δεκαετία του 1930 και εξακολουθούν να ξεμυτίζουν (αν και χωρίς πολλά καινούρια στοιχεία πια) ακόμη και ύστερα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μέσα στα χρόνια του Εμφυλίου. Ένας στόχος μας, λοιπόν, θα ήταν να ξεδιακρίνουμε, μέσα από μερικά παραδείγματα, τί αποτελεί στα πεζά του Καραγάτση επεξεργασία πραγματικής, επικαιρικής και συχνά βωματικής ύλης και τί νέα επεξεργασία και καινούριο κίνημα πάνω στον χλιομπαλωμένο καμβά της μυθολογίας και της ιστορίας, της λογοτεχνικής και κοινωνικοανθρωπολογικής γενεαλογίας ή, με μια λέξη, της γραμματειακής τους «προϊστορίας».

Θα μπορούσε να πει κανείς πως ένας τέτοιος στόχος υπερκαλύπτει ήδη τις χρονικές δυνατότητες αυτής της εισήγησης. Γι' αυτό τον αφήνω απλώς υποτυπωμένο και προχωρώ λίγο παρακάτω, αφού νομίζω πως ακόμη και η επίτευξη του πρώτου αυτού στόχου θα έδινε και πάλι μια πολύ μερική και ελλιπή εικόνα, αν δεν συνδυαζόταν μ' ένα δεύτερο στόχο: τη διερεύνηση του πραγματικού στίγματος του συγγραφέα Καραγάτση μέσα στο πνεύμα, τις ιδέες και τις τεχνοτροπικές αναζητήσεις του καιρού του, άρα τη διερεύνηση του πολυσύνθετου πλέγματος των σχέσεών του με τις επιστημονικές, φιλοσοφικές, ιδεολογικές, λογοτεχνικές, ακόμη και γλωσσικές, εξελίξεις του πρώτου τέταρτου του 20ού αι. και, κατόπιν, με τις αντίστοιχες ολόκληρου του Μεσοπολέμου, τουλάχιστον του ελλαδικού.

Φυσικά, οι δύο παραπάνω στόχοι δεν τίθενται για πρώτη φορά από εμένα: ο δεύτερος, π.χ. – δηλαδή το να δούμε τον Καραγάτση αφενός και μέσα από τις ζυμώσεις της αμέσως προγενέστερης του εποχής, εποχής του θεικισμού, του δυτικοευρωπαϊκού και του ρωσικού (ή, γενικά, «βόρειου») ρεαλισμού ή και του νατουραλισμού είτε, καλύτερα, του «εκφυλισμού» (Entartung), του συμβολισμού και της ψυχογραφικής λογοτεχνίας, της ερωτογραφίας και του φροϋδισμού, του βιταλισμού ή και ειδών της λεγόμενης παραλογοτεχνίας (όπως του περιπετειώδους και του αστυνομικού αφηγήματος), αφετέρου και μέσα στο πλαίσιο της λεγόμενης Γενιάς του 1930 και των «κεντρικών» προσανατολισμών της –, έχει ήδη απασχολήσει τμήμα της βιβλιογραφίας για τον Καραγάτση, καθώς και αρκετές εισηγήσεις συνεδρίων που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια για τον συγγραφέα αυτόν. Ωστόσο, σε καθαρά προσωπογραφικό-γενεαλογικό επίπεδο, χρειάζεται να δούμε αναλυτικότερα όχι μόνον τις σχέσεις με, ή τις εξαρτήσεις από, γάλλους, ρώσους και άλλους ρεαλιστές πεζογράφους του δεύτερου μισού του 19ου και των αρχών του 20ού αι., αλλά και τα σημεία επαφής και απόκλισης Καραγάτση - Παπαδιαμάντη και Καραγάτση - Ψυχάρη (ως πεζογράφου), Καραγάτση - Καρκαβίτσα, Καραγάτση - Χατζόπουλου και Καραγάτση - Θεοτόκη, και, κατόπιν, Καραγάτση - Καζαντζάκη, Καραγάτση - Καρυωτάκη, Καραγάτση - Βουτυρά, Καραγάτση - Μυριβήλη, Καραγάτση - Καστανάκη κ.ο.κ., ή, αργότερα, ακόμη και Καραγάτση - υπερρεαλιστών της Γενιάς του 1930. Και βλέπω με χαρά πως ζητήματα που αφορούν τη θέση του Καραγάτση μέσα σε ευρύτερα γραμματολογικά ή ειδολογικά πλαίσια, ανεξάρτητα από τη «θεσσαλοκεντρική» θεματική του Συνεδρίου μας, απασχολούν και αναφορές συνεισηγητών μου, π.χ. την αμέσως επόμενη από τη δική μου, εισήγηση του Δ. Δημηρούλη, έμπειρου αναλυτή και συγγραφέων της Γενιάς του 1930 (ο οποίος όμως, δυστυχώς, δεν βλέπω να είναι παρών), ή την αυριανή εισήγηση της κ. Νένας Κοκκινάκη.

Όσο για τον πρώτο, στενότερα «θεσσαλοκεντρικό» στόχο, βλέπω στο πρόγραμμα περισσότερες – όπως άλλωστε αναμενόταν – εισηγήσεις, των συνεισηγητών μου Ζωής Κατσιάμπουρα, Βασιλή Λαλιώτη, Δημήτρη Κανελλόπουλου, Σωτήρη Παστάκα, Παναγιώτα Χατζηγεωργίου, Αναστάσιου Στέφου και Αγγελικής Λούδη (η οποία όμως, δυστυχώς, απουσιάζει): όλες

αυτές θα προσεγγίσουν, ασφαλώς, με ευρύτερη συνολικά άνεση χρόνου ειδικές πτυχές.

Περνούμε τώρα σε μερικές διαπιστώσεις: Αν πάμε, πρώτα, στα χωροκλιματικά στερεότυπα, θα δούμε πως το караγατσικό πλαίσιο στα «θεσσαλόθεμα» πεζά του – παρά την αδιαμφισβήτητη ρεαλιστική του χροιά και, συχνά, την έκδηλη προσπάθεια να βασιστεί πάνω στην εμπειρία και σε ερμηνείες της και όχι πάνω σε μιαν έτοιμη, θετική ή αρνητική, προ-κατάληψη ή μυθοποίηση – εξακολουθεί να είναι δεμένο στο άρμα του γαλλικού θετικισμού του 19ου αι., συνδυασμένου με όψεις του βρετανικού και άλλων αισθητισμών· επίσης, εξακολουθεί να είναι δεμένο στο άρμα όσων νεοελληνικών εκβολών των τάσεων αυτών φτάνουν ως τα κείμενα του «αναβαθμισμένου» ύστερα από την αυτοκτονία του, και πολύ δραστικού ακόμη και ως τα τέλη του Μεσοπολέμου και αργότερα, Περικλή Γιαννόπουλου, 1894-1910, ή ως τα γραμματολογικά κείμενα του Κ. Θ. Δημαρά στα τέλη της δεκαετίας του 1940 (όπως, π.χ., ο «Πρόλογος» της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας...* του): αν αφήσουμε καταμέρος τον αισθητισμό και μείνουμε στον θετικισμό, θα αναγνωρίζαμε φυσικά και στον Καραγάτση μια τάση που έχει πανάρχαιες, και ελληνικές, ορθολογικές γραμματειακές ρίζες, αφού φτάνει και ως τον Αριστοτέλη και το *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* του Ιπποκράτη (που έζησε, άλλωστε, και στη Θεσσαλία και πέθανε κάπου κοντά στη Λάρισα, και τον οποίο φρόντισαν να «αναστήσουν» έγκαιρα από τα τέλη του 18ου αι. ο ιατροφιλόσοφος Κοραής και αργότερα ο διαφωτιστικός κύκλος του ή οι συνεχιστές του).

Η πρώτη αυτή γενική διαπίστωση δεν σημαίνει, βέβαια, όπως θα δούμε, πως ο Καραγάτσης δεν προσπαθεί να κρατήσει και τη συγγραφική του ανεξαρτησία απέναντι σε μερικά από τα έτοιμα προγενέστερα χωροκλιματικά σχήματα για τη Θεσσαλία (αυτό φαίνεται, π.χ., στις σποραδικές σατιρικές ή χιουμοριστικές αιχμές του για τις μηχανιστικές συλλογιστικές αλυσίδες του θετικισμού – των «φυσιολόγων», όπως τους λέει –, λ.χ. στο διήγημα «Λειτουργία σε λα ύψεις» της συλλογής *Νυχτερινή ιστορία*). Και, βέβαια, ένα άλλο ζήτημα-προέκταση θα ήταν να δούμε ποια από τα ίδια σχήματα και στερεότυπα συνταιριάζουν τον Καραγάτση της περιόδου 1930 κ.ε. με άλλους ρεαλιστές και επι-ρεαλιστές (όπως θα ήταν η ορθή ελληνική απόδοση του όρου *surréalistes*) λογοτέχνες της γενιάς του, όπως, π.χ., αν μείνουμε μονάχα σε «ποιητές», με τον Σεφέρη των *πηλιορείτικων*, συνήθως σατιρικών *κειμένων/γυμνασμάτων* («*Σιρόχο 7 Λεβάντε*», «*Με τον τρόπο του Γ. Σ.*», «*Piazza San Nicolò*», «*Ένας στοιχειοθέτης παρεφρόνησε (Ταγκό)*», «*Ο κ. Φιλοπόιμν Α. Παχυμέρης χορεύει*») και επιστολών (1935-1937 κ.ε.), με τον Εγγονόπουλο της κατάληξης του *Μπολιβάρ. Ένα ελληνικό ποίημα* (1942-1943), με τον Εμπειρικό της τελευταίας ενότητας του «*Μορφές αιθρίας*» των *Γραπτών ή Προσωπικής Μυθολογίας* (1935-1946), με τον Καββαδία κ.ά.

Δεύτερη διαπίστωση: ως προς τον συνδυασμό χώρου και (μόνιμων) κατοίκων του, δηλαδή ως προς το επίπεδο της λεγόμενης «ανθρωπογεω-

γραφίας», ρεαλιστικές σταθερές που αφορούν την αγροτική και αστική (ή, καλύτερα, μικρο-αστική) ηθογραφία και, κυρίως, ηθολογία, είχαν αναπτυχθεί από πολύ νωρίς στη νεοελληνική γραμματεία (ήδη από τα χρόνια του Διαφωτισμού και, φυσικά, από την εποχή του Θάνου Βλέκα του Παύλου Καλλιγά, 1855, και του λεγόμενου «ηθογραφικού κινήματος» των χρόνων 1870/1880 κ.ε., και από τη συνήθως ελεγειακή ή σατιρική ανατροφοδότησή του στις δεκαετίες του 1910 και 1920, ανατροφοδότηση από την οποία δεν έμεινε εντελώς αδιάβροχη ούτε και η γενιά του Καρυωτάκη). Οι σταθερές αυτές εκφράζονταν αφενός με μιαν ειδυλλιακή παρουσίαση όψεων του τοπίου και της φύσης ή και προσώπων ενταγμένων αρμονικά σ' αυτήν, αφετέρου με μια κριτική, αρνητική έως και ανελέητη παρουσίαση όχι μόνον της ζωής και ανθρώπων του χωριού, αλλά και της ζωής ανθρώπων ή και ολόκληρων κοινωνικών ομάδων επαρχιακών πόλεων, παρουσίαση κορυφωμένη – για συγκεκριμένους θεσσαλικούς χώρους που βρίσκονται πολύ κοντά είτε και ταυτίζονται με ορισμένους караγατσιικούς – στον νατουραλιστικό Ζητιάνο του Καρκαβίτσα της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αι.

Άλλες διαπιστώσεις θα ήταν δυνατές, μόνον αν είχε διερευνηθεί το ζήτημα των (ενδεχόμενων) τοποθετήσεων του Καραγάτση μέσα στη λογοτεχνική-κριτική διαμάχη της δεκαετίας του 1930 γύρω από την αντίθεση ελλαδικού Κέντρου και Επαρχίας (Αξονας Χαλκίδας-Τρικάλων και αντίπαλοι, νεοηθογραφισμός κτλ.), ζήτημα, όμως, που, απ' όσο ξέρω, παραμένει ανοιχτό και δεν έχει δουλευτεί ακόμα φιλολογικά για την περίπτωση του Καραγάτση.⁷

Ας δούμε, τώρα, μερικά εξόφθαλμα γνωρίσματα πολλών από τα «θεσσαλόθεμα» κείμενα του Καραγάτση:

Επιμονή στον «χαρακτηρισμό» των προσώπων· συχνά, και ηθογραφική αληθοφάνεια στην αποτύπωση του θεσσαλικού ιδιώματος.

Επιμονή στην ανάδυση και επιβολή του στοιχείου της σεξουαλικής/λαγνικής ορμής και της ηδονής, κάποτε και του εγκλήματος, αλλά συνταιριασμένων με πολλή ή λίγη ανθρωπολογική και κοινωνική κριτική.

Συχνά πιστή, και σίγουρα ευαίσθητη, απόδοση του χώρου και του φυσικού τοπίου, κάποτε ακόμη και ειδυλλιακά, πάντοτε όμως μέσα στα όρια του ρεαλισμού ή, όπως θα λέγαμε, προτρέχοντας και χρησιμοποιώντας όρους από το μεταπολεμικό, πολιτικό κυρίως, θέατρο ή τον «κοινωνικό» κινηματογράφο, με συχνούς τόνους «ποιητικού ρεαλισμού» ή και νεορεαλισμού.

Σπάνια ροπή ή τροπή (μετρημένες σε έκταση ή συχνότητα) σε μεταφορές – για ανθρώπους, τόπους ή, γενικότερα, τη φύση – που προχωρούν είτε προς τον (προγενέστερο) συμβολισμό είτε προς τον (επίσης προγενέστερο) νατουραλισμό.

Αισθητή απομάκρυνση – παρά τα εμφανή ίχνη μιας θητείας ή έλξης – από την εύρωστη όσο και αποπνικτικά εφιαλτική εικονοποιία της υπαίθρου και των ανθρώπινων σχέσεων όπως εκφραζόταν ως το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920 (π.χ. στο *Η ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη κ.α.). Αυτή, όμως, η απομάκρυνση πρέπει να μετρηθεί και με βάση τη συχνότητα των δοκιμα-

κών, κάποτε έως και φιλοσοφικών, παρεμβάσεων ή αναπτύξεων του συγγραφέα Καραγάτση, του αφηγητή / των αφηγητών και ορισμένων προσώπων των αφηγημάτων ή άλλων πεζών του.

Ας δούμε και μερικές λεκτικές διατυπώσεις του, που επιλέγονται σχεδόν τυχαία, και που ενδέχεται να αποδειχθούν, ύστερα από μια διεξοδική εξέταση, ενδεικτικές αντίθετων «αξόνων» ή «βαθιών δομών» του έργου του Καραγάτση· π.χ.:

1. «[...] Τίποτα δεν μπορεί ν' αντισταθεί στην αποχαυνωτική ρουτίνα της επαρχιακής ζωής» [...] (Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν): «[...] Προσπερνάμε χωριά σκοτεινά, με σπίτια πλυνθόκτιστα, χαμηλά, σκεπασμένα με ξερά χορτάρια, λες και δεν είναι κατασκευάσματα' ανθρώπου μα αποστήματα της αρρωστημένης γης. Ούτε' ένα φως, ούτε' ένας άνθρωπος. Μόνο τσοπανόσκυλα προσπαθούν να δαγκάσουν τις ρόδες του αυτοκινήτου, με αδύναμη λύσσα. Πού και πού, κάποιος ζωντανό, ακίνητο κι αποκοιμισμένο, δέχεται στωικά τη βροχή στα γυαλιστερά πλευρά του. Το σκοτάδι όλο πήζει. Μαύρος ουρανόσ παντού κάμπος χαμηλός, όλα σμίξαν σε σχήμ' ακαθόριστο. Μόνο πέρα, κατά την Πίνδο, κάτι αντιπεγγίζει στα σύννεφα, ως να σβήσει κι αυτό. / Και μέσα στη βροχερή νύχτα, δεν υπάρχει για τον διαβάτη τίποτα. Κυριολεκτικώς τίποτα. [...]» (ταξιδιωτικό «Η ελληνική επαρχία: Θεσσαλία»).

(Εννοείται πως τέτοιοι «άξονες» δεν αφορούν μόνον την ύπαιθρο ούτε μόνον τη Θεσσαλία του Μεσοπολέμου· πρβ., π.χ., για τη Θεσσαλονίκη της ίδιας περιόδου ή και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, τα λόγια ενός προσώπου στο μυθιστόρημα *Ο Γιούγκερμαν και τα στερνά του*: «Δεν πρέπει να είναι διόλου ευχάριστη η Θεσσαλονίκη. Μια πολιτεία που 'χει το κλίμα του Βορρά και τη βιοτική οργάνωση της Ελλάδας... Εδώ η σκόνη θα είναι λάσπη, η βροχή θάνατος, τα σπίτια ψυγεία, τα καφενεία χωρίς κομφορ, τα θέατρα δίχως θέρμανση κι οι άνθρωποι χωρίς μάλλινα εσώρουχα».)

2. «[...] Θα ήθελα να ζούσα στον Όλυμπο, την έντονη και γαληνεμένη ζωή των θεών του. Μα η ανάπαυση του θανάτου, στον ήρεμο κάμπο ας μ' εύρει. Ανάμεσα στον κυματισμό των σταχυών και το αθόρυβο κύλισμα του ασημένιου ποταμού» (τέλος ταξιδιωτικών κειμένων για τη Θεσσαλία). (Λυρισμός και αποδοχή που φαίνεται να βρίσκεται σε αντίθεση προς τον προηγούμενο, πρώτο «άξονα».)

3. «[...] Οι Θεσσαλοί είναι άνθρωποι ψυχροί, ανέκφραστοι, ανίκανοι για κάθε ενθουσιασμό, μα με σκληρό χαρακτήρα, δυνατή προσωπικότητα, κι έντονο – μα κρυφό – ψυχικό κόσμο. Στη μορφή του καθενός πρέπει ν' αντικρίζεις κι ένα ερωτηματικό, άλλοτε μικρό, άλλοτε μεγάλο, πάντοτε απαραίτητο. Το πνεύμα τους είναι απόλυτα ρεαλιστικό, λευθερωμένο από προλήψεις, οπισθοδρομισμούς, όλες εκείνες τις ψυχολογικές διαστροφές, που συναντώνται σ' άλλα νοτιότερα ελληνικά κλίματα. Δράμα τιμής είναι άγνωστο στα χώματα της Θεσσαλίας. Ο κάθε σύζυγος, πατέρας, αδερφός, κανονίζει τα παρόμοια ζητήματα με τον τρόπο του, που ίσως να έχει πολλά τρωτά, μα που

δεν αγγίζει ποτέ τα όρια του σκανδάλου και πολύ περισσότερο του εγκλήματος. Αποτέλεσμα αυτής της αντρικής ψυχοσυνθέσεως είναι μια θετική ανεξαρτησία της γυναίκας, συνδυασμένη με αξιόλογη ψυχική ωριμότητα. [...]» (ταξιδιωτικό «Η ελληνική επαρχία: Θεσσαλία»).

(Τρίτος «άξονας»: Αντιστάθμισμα ή συμφιλίωση των δύο πρώτων; Προσπάθεια διάνοιξης μιας βασιλικής οδού ανάμεσα στην απόλυτη αποστροφή και στην απόλυτη γοητεία;)

Αν όλα αυτά διερευνηθούν με κάποια επάρκεια, τότε θα είμαστε πιο έτοιμοι να αποφασίσουμε για το ποιαν ακριβώς απόσταση μπορούμε να κρατήσουμε, είτε ως αναγνώστες του Καραγάτση είτε ως μελετητές του, από ορισμένες αντιμετρικά αντίθετες, και ιδίως, γενικευτικές και απόλυτες στη διατύπωσή τους (άρα, τελικά, με τη σειρά τους απόλυτα μυθοποιητικές), φαντασιώσεις ή συμπυκνώσεις της λογοτεχνίζουσας κριτικής, όπως π.χ. οι ακόλουθες δύο που ανήκουν σε συγγραφικές ιδιοσυγκρασίες εντελώς ασύμμετρες και με διαφορετικούς, είν' αλήθεια, καμηούς:

1. Δέσποινα Βλαχοστεργίου-Βασβατέκη:⁸ «[...] Ας γυρίσουμε χρόνια πίσω κι ας ταξιδέψουμε με τη σκέψη μας στην εποχή που ένας ωραίος νέος ανηφορίζει κάθε πρωί το καλντερίμι της Ιτιάς και του Αί-Θανάση της Ραψάνης για να καθίσει κάτω από το καραγάτσι του Αί-Θανάση. Να βυθιστεί μέσα στα βιβλία του και να καταβροχθίσει ολόκληρες σελίδες. Ή να ξεδιπλώσει το μπλοκάκι του, να βγάλει το μολύβι από την τσέπη του και να αρχίσει να γράφει, να γράφει ασταμάτητα ακούγοντας τον ψίθυρο από τις φυλλωσιές του Ανήλιου κι αναπνέοντας το γεμάτο μυρωδιές της φύσης χρώμα της Ραψάνης. Κι όσο περισσότερο διάβαζε, κι όσο περισσότερο έγραφε, τόσο πιο αχαλίνωτη γινόταν η φαντασία του. Οι ονειροπολήσεις του είχαν πάρει τέτοιες διαστάσεις, ώστε δύσκολα πια ξεχώριζε αν κάτι που το ζούσε ήταν αληθινό ή δημιουργήμα του εφηβικού του μυαλού. Ο ίδιος έλεγε ότι μπορούσε να ακούει στην κυριολεξία τους ήρωές του να μιλάνε, πριν τους βάλει ακόμα στο χαρτί. Οι άνθρωποι του χωριού με τα σκαμμένα πρόσωπα και τα χέρια γεμάτα ρόζους έκαναν την φαντασία του να οργιάζει και τον παρακινούσαν να γράφει διηγήματα με ήρωες τους ταπεινούς ανθρώπους, τους μεροκαματιάρηδες, όπως τους ζούσε τα καλοκαίρια στη Ραψάνη, στη Λάρισα, στο θεσσαλικό κάμπο. Ιστορίες θλιβερές και χαρούμενες συγχρόνως, αλλά και τόσο δυνατές που θα έκαναν και την πιο σκληρή καρδιά να χτυπήσει από συγκίνηση. [...] Αγάπησε πολύ τη Ραψάνη, τη Λάρισα και τον κάμπο της. [...] Τα έργα του σε αιχμαλωτίζουν και σε γοητεύουν. Ρωμαλέα γραφή απ' την οποία δε θα μπορούσε να λείπει το πάθος και η ομορφιά της φύσης που απλώνεται σ' όλη τη χώρα που τον γέννησε. Είναι καταπληκτικός στα μέρη που υμνεί την ομορφιά του ελληνικού τοπίου. Περιγράφει ερωτικά τη φύση και τα πλάσματα. Κι αυτό το πάθος είναι εκφρασμένο σε ψηλούς λυρικούς τόνους στα κείμενα που αναφέρονται στη Θεσσαλία, στη Λάρισα, στα Τέμπη, στο Τσάγεζι και στο περιβάλλον της Ραψάνης που πάντα τον συγκινούσε και τόσο ωραία περιέγραψε, και

ζωγράφισε με ζωντανά και ανεξίτηλα χρώματα. ΟΛΥΜΠΟΣ. / Τα διηγήματά του μας δίνουν τη δυνατότητα στη σημερινή δύσκολη και αντιπνευματική εποχή να διατηρούμε την επαφή με το παρελθόν, να επιστρέφουμε στα καταξιωμένα και να διατηρούμε την παράδοση. Είναι ακόμα τα διηγήματά του ένας ακόμη συνδυετικός κρίκος που μας ενώνει με τις λυρικές μνήμες του παρελθόντος, με τον απομακρυσμένο παράδεισο της παιδικής αθωότητας. / Ο Καραγάτσης αγάπησε πολύ τη Ραψάνη, τη Λάρισα, τη Θεσσαλία. Και ήθελε πάντα να θυμάται τους αγαπημένους τόπους, έτσι όπως τους έζησε στα πρώτα χρόνια της νιότης του. Αναμνήσεις, ρέμβη της ψυχής, αναπόληση, διαφαίνονται στις περιγραφές του. Τα κείμενά του που αφορούν τη Θεσσαλία δοσμένα με χιούμορ και αγάπη, με λάμψη και κομψότητα. Με μια ισορροπημένη αρμονία. Υπάρχουν συγκρούσεις αλλά όχι άγριες. Παρουσιάζονται εναλλαγές αλλά όχι απότομες. Μέσα από τις σελίδες τους, ζει η Θεσσαλία των παιδικών, των εφηβικών αλλά και των κατοπινών του χρόνων, με τις αρχές του τόπου, με τους κολίγους και τους τσφλικιάδες, με τους απλοί-κούς ανθρώπους, με τους λαϊκούς τύπους, με τους τύπους του καφενείου, με το κρασί, με τα τραγούδια. Η ατμόσφαιρα της Θεσσαλίας της περιόδου του 1915, του 1925 και του 1935. / Κάθε σελίδα και μια ιστορία, κάθε γραμμή και μια φωνή από τα περασμένα. Ευλαβικές αναμνήσεις, που μας ανοίγουν τις καρδιές, αλλά και τα μονοπάτια της μνήμης, γυρίζοντάς μας πίσω στο παρελθόν. / Οι ήρωές του άνθρωποι που ξέρουν να συγχωρούν, που μέσα από τη δυστυχία ψάχνουν και βρίσκουν την αισιοδοξία, που μέσα από το σκοτάδι ψάχνουν για ακτίνες με φως, άνθρωποι που ξέρουν να ελπίζουν. [...] Άνθρωποι χωρίς κακίες και πάθη, αγνοί, απλοί και αφελείς. [...]

2. Στρατής Πασχάλης:⁹ «Τα μικρά αφηγήματα του Καραγάτση (εκτός από τα καθαρώς ιστορικά και μυθολογικά [...] περιέχουν τοπία ανθρώπινης κατάντιας, κοινωνικής ασχήμιας, αισθησιακής βιαιότητας, φαντασιακού παραληρήματος, φυσιοκρατικού αναβρασμού και απόκρυφης αυτοβιογραφικής καταγραφής. Είναι ιστορίες αποτυχίας αλλά και συνακόλουθης εξιλέωσης. Τον Καραγάτση τον απασχολεί ο άνθρωπος ως οδυνηρή φάρσα, Η επαρχία σαν καταφύγιο ένοχου ερωτισμού, θλιβερής μιζερίας. Η οικογένεια σαν εγκλωβισμός μέσα στο αναπόφευκτο του βιολογικού δεσμού. Η παιδική ηλικία, η πρώτη νιότη, σαν ολοκληρωτικά προδομένη αθωότητα. Ο έρωτας σαν τραγική διαπάλη με την επιθυμία για τη γυναίκα (είτε ως βιασμός είτε ως λυτρωτική ερωτική συνένωση κάτω από τη σκιά του φόβου για τον παράνομο καρπό). Ο κόσμος σαν εξωτικό και συνάμα νατουραλιστικό όνειρο. Είναι ένας μελαγχολικός, ασυμφιλίωτος με το θάνατο, που καταφάσκει φανατικά στην αγάπη για τη ζωή, με το σπαραγμό και τη συνείδηση της τελικής συντριβής. Αυτό διαποτίζει τα γραπτά του με μια υπόκωφη αγωνία, που την ακούς σαν αγχομαχητό ή νευρικό λαχάνιασμα μες στον παλμό και τους ρυθμούς της αφηγηματικής ανάσας. Με την αγωνία του βιταλιστή που πονά ηδονικά γιατί ζει την εμπειρία της ιστορίας, την εμπειρία της πράξης, της απόλαυσης, της πλάνης, του λάθους, της διάψευσης, της πληρωμής και

της απολύτρωσης μέσα από τα ίδια τα δεινά, χωρίς όμως να μετανιώνει. [...] Έζησε. Το απόσταγμα απ' όλα αυτά είναι πάντα πικρό. [...]».

Τελευταία ειδοποίηση. Για να πάψουμε να τα προσλαμβάνουμε όλα μόνον ως άσπρα ή μόνον ως μαύρα, όπως οι δύο παραπάνω αναγνώστες του Καραγάτση, μόνον έναν τρόπο-προϋπόθεση έχουμε: να ελπίζουμε να δούμε σύντομα συγκεντρωμένη και προσιτή εκδοτικά τη συνολική παραγωγή του συγγραφέα, απαλλαγμένη από την ενδημική ελληνική μιζέρια των κληρονόμων ή άλλων κλειδοκρατόρων-δερβεναγάδων των «πνευματικών δικαιωμάτων» των συγγραφέων, που κάποτε μπορούν να εξελίσσονται σε κατάρα της εκδοτικής μας ζωής (ας θυμηθούμε ότι το μόνο μυθιστόρημα που ήθελε να γράφει προτού πεθάνει ο Γ.Π. Σαββίδης είχε επίκεντρο τα βάσανα που είχε τραβήξει από χήρες μειζόνων λογοτεχνών). Και, όταν λέμε σύντομα, εννοούμε πριν από τα εβδομηντάχρονα από τον θάνατο του Μ. Καραγάτση, δηλαδή πριν από το 2030 (alias, για πολλούς από εμάς, ποιος ζει ποιος πεθαίνει...!).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βαρελάς, Α. 2000. «Σταθμοί στη λογοτεχνική αξιοποίηση της πόλης των Τρικάλων και της γύρω περιοχής σε έργα Νεοελλήνων λογοτεχνών: Από την απελευθέρωση (1881) ως τη δεκαετία του 1940». *Τρικαλινά* 20 [= Πρακτικά 5ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα, 5-7 Νοεμβρίου 1999], 149-158.
- Βλαχοστεργίου-Βαμβατέκη, Δ. 2009. «Ο Καραγάτσης και η Ραψάνη, χρόνια ανεμελιάς και αθωότητας». Στο *Ο Καραγάτσης της αμαρτίας και της αγιοσύνης. Πρακτικά διεπιστημονικής Ημερίδας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 17.10.2008*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ. / Εργαστήριο Συγκριτικής Γραμματολογίας, 18-21.
- Καραγάτσης, Μ. 2000. *Μ. Καραγάτσης, Ιστορίες αμαρτίας και αγιοσύνης. Διηγήματα – Νουβέλες*. Επιμ. Στρ. Πασχάλης. Αθήνα, Εστία.
- Καραγάτσης, Μ. 2002α. *Μ. Καραγάτσης, Περιπλάνηση στον κόσμο. Ταξιδιωτικές εντυπώσεις*. Επιμ. Κ.-Α. Φραντζή. Αθήνα, Εστία (α' έκδ. 1991).
- Καραγάτσης, Μ. 2002β. *Μ. Καραγάτσης, Νεανικά διηγήματα*. Επιμ. Β. Αθανασόπουλος. Αθήνα, Εστία (α' έκδ. 1993).
- Καραγάτσης, Μ. 2008. *Μ. Καραγάτσης 1908-2008. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου / Υπουργείο Πολιτισμού.
- Λαχανάς, Μ. 2009. *Η πόλις. Μυθιστορηματική ανθρωπογεωγραφία της Λάρισας*. Αθήνα, Αρμός.
- Ο Καραγάτσης της αμαρτίας και της αγιοσύνης. Πρακτικά διεπιστημονικής Ημερίδας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 17.10.2008*. 2009. Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ. / Εργαστήριο Συγκριτικής Γραμματολογίας.
- Περραιβός, Κ. 1978. «Το περιβάλλον του Λιάπκιν». *Σπαρμός* 17-18.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Καραγάτσης, Μ. 2002β, 41, 79 («Εισαγωγή» του Β. Αθανασόπουλου).
2. Το κείμενο εκφωνήθηκε σε συνέδριο για τον Καραγάτση οργανωμένο από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λάρισας στις 20-21.6.2010. Δεν μεταβάλλεται η προφορική μορφή του.
3. Οι επιστολές αυτές κρύβουν, κάποτε, και ρεαλιστικό ενδιαφέρον για κλιματολογικές μα και κοινωνικοανθρωπολογικές συνθήκες, που επιβιώνουν ως πολύ αργότερα στη γραμματεία: π.χ. Ιωάννης Οικονόμου προς Βηλαρά, 15.3.1818: «[...] Τώρα όλα τα υστερήθηκα [την παρέα του Βηλαρά κτλ.], και με φαίνεται ότι εις τούτην την παλαιολάρισσαν να ευρίσκομαι ωσάν εις την Σιβηρίαν [...]», όπου η Σιβηρία με τις δύο σημασίες της, του παγωμένου χώρου ακόμα και στις αρχές της άνοιξης, και του χώρου εκτόπισης-εξορίας, εδώ, βέβαια, «αυτοεξορίας».
4. Σύμφωνα με τα «Προλεγόμενα» του Πολυλά, στο ποίημα αυτό, από το οποίο σώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα: «Εφαινετο εις τα δάση της Θεσσαλίας η Σκιά του Αχιλλέα – προς τον οποίον ο ποιητής έλεγε: / Η πρώτη που σ' αγάπησε του κόσμου φαντασία – / κι έκοβε κλαδί δάφνης κι εστεφάνωνε τον πολεμιστή Χατζή Πέτρο», ενώ στα ΑΕ [= Δ. Σολωμού *Αυτόγραφα Έργα*, επιμ. Α. Πολίτη] 520, 4-8 ιταλόγλωσσο «σχεδιάσμα» του ποιητή διευκρινίζει καλύτερα το επεισόδιο: “Bisogna fare che Bayron dopo aver esaurito il presente tema [δηλ. τις επιθετικές αποστροφές του εναντίον των ηγεμόνων μερικών δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων] si volga alla Grecia. – – Tutti ti cadono addosso (qui bisogna scolpire, e fra le anime grandi Decesse una che vive prenda a cantare – Petro Χατζί). E introdurre l'ombra d'Achille che lo corona”: η αναφορά στον υπασιστή του Όθωνα Χριστόδουλο Χατζηπέτρο.
5. Το κυρίως κείμενο έχει ως εξής: «Γιατί τα σπάσαμε τ' αγάλματά των, / γιατί τους διώξαμεν απ' τους ναούς των, / διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί. / Ω γη της Θεσσαλίας, σένα αγαπούν ακόμη, / σένα οι ψυχές των ενθυμούνται ακόμη, / Σαν ξημερώνει επάνω σου πρωί αυγουσιάτικο / την ατμοσφαίρα σου περνά σφρίγος απ' την ζωή των / και κάποιτ' αιθερία εφηβική μορφή, / αόριστη, με διάβα γρήγορο, / επάνω από τους λόφους σου περνά.»
6. Σύμφωνα με τον Α. Καμπάνη (*Γράμματα Αλεξάνδρειας* 1913, 192): «Ο Σικελιανός γράφει ήδη τη “Σκιά του Αχιλλέως”, σχεδιάζει τον “Πλήθωνα”».
7. Αν εξαιρεθεί, π.χ., η (αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή του κορυφαίου, σήμερα, Έλληνα πανεπιστημιακού ερευνητή Α. Βαρελά: βλ. και μια ειδικότερη τομή του, που αφορά τα Τρίκαλα, Βαρελάς, Α. 2000.
8. Βλαχοστεργίου-Βασιβατέκη, Δ. 2009, 18-21.
9. Καραγάτσης, Μ. 2000, 10-11 («Εισαγωγή» του Στρ. Πασχάλη).